خراسان بزرگ: سال هشتم، شماره (۲۶)، بهار ۱۳۹۶
Quarterly bulletin of Greater Khorasan: Vol.8, No.26, Spring 2017

بررسی تطبیقی عناصر سازمان فضایی شهر ایرانی در دوره صفویه و قاجاریه

غلامرضا لطیفی[۱]
قاسم فیضی [۲]
راحله باجلال[۳]

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۰۹/۲۹
تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۰۱/۲۱
شماره صفحات: ۷۶-۵۹

چکیده

اشکال معماری و شهرسازی سنتی در شهرهای ایران نشان از فرهنگ اصیل و دیرپای این سرزمین کهن به‌عنوان یکی از تمدن‌های شهری دارد اما در شهرسازی مدرن شهرهای امروز، نقش و جایگاه اشکال(سازمان فضایی) سنتی شهرها مورد کم توجهی و یا حتی بی توجهی قرار گرفته است؛ که در نتیجه نادیده انگاشته شدن گذشته کالبدی و ساختاری شهرها، منجر به عدم انسجام و ازهم‌گسیختگی رشته‌های استوار میان برخی از مظاهر زندگی مانند سیمای شهر و فرهنگ جامعه شده است. پژوهش حاضر سعی دارد با بهره گیری از روش تاریخی- تطبیقی(تکنیک جبر بولی) به شناخت عناصر شاخص سازمان فضایی شهر ایرانی در دوره صفویه و قاجاریه و مطالعه تغییرات ایجاد شده در سازمان فضایی شهر ایرانی بپردازد. با توجه به مطالعات و بررسی‌های صورت گرفته این نتیجه حاصل شد که سازمان فضایی شهر دوره صفویه و قاجاریه در تمامی ویژگی‌های مستخرج شده از ادبیات نظری که ویژگی های اصلی سازمان فضایی شهر ایرانی بعد اسلامی می باشند؛ مشترک بوده؛ اما در برخی ویژگی ها دارای تفاوت هایی به دلیل حضور مصادیق عینی عناصر سازمان فضایی متعدد و بیشتر شاخص می‌باشند. به گونه ای که دو دوره تاریخی مورد بحث در چهار ویژگی بنیادی نظامی، محله‌ای- سکونتی، اقتصادی(خدماتی) و کالبدی با یکدیگر مشترک بوده اند. همچنین با ورود اسلام به ایران نیز مقدمه تغییر روابط ساختاری در شهر ایرانی فراهم شد که تغییرات بوجود آمده در سازمان فضایی شهرهای ایرانی به واسطه ورود عناصر مصلی، تکیه، حسینیه، زیارتگاه به عنوان ویژگی‌های مذهبی، عناصر آرامگاه و دارالفنون به عنوان ویژگی‌های اجتماعی- فرهنگی، عنصر تیمچه به عنوان ویژگی اقتصادی و در نهایت عناصر ستادحکومتی، گمرک، سفارتخانه به عنوان ویژگی‌های سیاسی شکل جدیدی از روابط متقابل را در سازمان فضایی کلی شهرایرانی باز تعریف کرده است.

واژهای کلیدی: سازمان فضایی شهر، استخوانبندی شهر، روش تطبیقی-تاریخی، صفویه، قاجاریه.

۱. دانشیار برنامه‌ریزی شـــهری-منطقه ای، دانشـــگاه علامه طباطبایی rlatifi2002@gmail.com
۲. دانش آموخته کارشناسی ارشد برنامه‌ریزی شهری-منطقه ای از دانشگاه علامه طباطبایی (نویسنده مسئول) gh.f7070@yahoo.com
۳. دانش آموخته کارشناسی ارشد طراحی شهری دانشگاه بین‌المللی امام‌رضا(ع) rahele.bajalal@gmail.com

مقدمه

شهر به‌عنوان بخشی از سنت یک ملت، نشان‌دهنده‌ی فرهنگ یک جامعه می‌باشد. از آنجایی که معماری و شهرسازی در ایران دارای قدمتی طولانی است؛ اشکال معماری و شهرسازی سنتی در شهرهای ایران نشان از فرهنگ اصیل و دیرپای این سرزمین کهن به‌عنوان یکی از تمدن‌های شهری دارد. دراین میان هنر، معماری و شهرسازی ایران نیز باسابقه‌ای درخشان و چند هزارساله خود جایگاه ویژه ای دارد. در دهه‌های اخیر، با توجه به تغییر و تحولات انجام‌شده و رشد و توسعه‌ی اشکال معماری–شهرسازی، نوعی بی‌توجهی نسبت به اشکال معماری سنتی و فرهنگ غنی شهرسازی صورت گرفته است، که این امر منجر به عدم انسجام و ازهم‌گسیختگی رشته‌های استوار میان برخی از مظاهر زندگی مانند سیمای شهر و فرهنگ جامعه شده است. چراکه شهرهای امروزی ما، نه شهرهای قدیمی هستند با آن ویژگی‌های زمانی و سرزمینی خاص خودشان و نه شهرهای جدید، منطبق با اصول و مبانی شهرسازی دوران حاضر. بسیاری از بافت‌های شهری نه از پیش اندیشیده شکل‌گرفته، رشد کرده و وسعت یافته‌اند و نه با برنامه و نظمی اصولی به‌سوی آینده رهسپارند. بر پیکره شهرهای قدیمی و باارزش ما، وصله‌های ناجور بسیاری چسبانیده شده است؛ به‌طوری‌که هر تازه واردی این چندگانگی را در نگاه اول درسیمای شهرمی بیند. مساله ازهم‌گسیختگی بافت شهرهای کهن در ایران وروبه زوال گذاشتن ساختار آن در پی تغییر شکل و دگرگونی کالبدشهر امری مشهود است. لذا جهت شناخت و بررسی و شاید درمان بحران هویت حاکم برمعماری و شهرسازی ایران در قرن اخیر که به‌طورقطع ریشه در تاریخ دارد، نیازمند مطالعه علمی تاریخ آن هستیم. از سویی دیگر رشد و توسعه‌ی اشکال معماری–شهرسازی در هر منطقه با توجه به ویژگی‌های طبیعی و نظام‌های اجتماعی و اقتصادی و فرهنگی صورت می‌گیرد، و به‌عبارتی‌دیگر، امروزه برنامه‌ریزی‌های شهری، تنها با توجه به ساختارهای محیطی و فرهنگی و اقتصادی می‌تواند رشد و توسعه‌ی پایدار منطقه‌ای را در پی داشته باشد. بهره‌گیری از اشکال سنتی معماری–شهرسازی و بهره‌مندی از تجربیات گذشته، می‌تواند زیربنای خوب و مفیدی را برای اشکال شهرسازی آینده باشد، اما برخی از پژوهشگران علوم جدید، از روش‌ها و اشکال معماری–شهرسازی سنتی و بومی فاصله گرفته و آن‌ها را انکار می‌کنند. بنابراین دراین پژوهش این مسئله حائز اهمیت است که شهرهای سنتی ایران مانند یزد، اصفهان، تبریز و... هریک بر اساس یک سری اصول و قواعد به وجود آمده‌اند که زمینه‌ساز ایجاد فضاهای مطلوب در ساختار شهرهای سنتی بوده‌اند. لذا مطالعه و آگاهی از سازمان و ساختار فضایی شهرها در دوره های تاریخی(صفویه و قاجاریه) و مقایسه تطبیقی آنها می‌تواند در برنامه‌ریزی الگوی شهرهای آینده این سرزمین مفید واقع شود.

ضرورت و اهمیت پژوهش

در شهرسازی مدرن شهرهای امروز ایران، نقش و جایگاه اشکال (سازمان فضایی) سنتی شهرها مورد کم توجهی و یا حتی بی توجهی قرار گرفته است؛ که درنتیجه نادیده انگاشته شدن گذشته کالبدی و ساختاری شهرها، شاهد ازهم گسیختگی شکل و سازمان فضایی شهرها، کاهش ارتباطات فضایی عناصر شهری، عدم هماهنگی شهرها با ویژگی های فرهنگی و هویتی شهر ایرانی می باشیم. بر این اساس شناسایی خصوصیات کالبدی اشکال قدیمی شهرها و نحوه توسعه‌ی آن‌ها در بافت جدید برای توسعه و احیای روابط اجتماعی و فرهنگی و توانمندسازی ساختار شهرها امری ضروری است. بسیاری از سازمان های فضایی سنتی شهرها با الگوهای مدرن نه‌تنها در تقابل و تضاد نیستند بلکه درروند دست‌یابی به توسعه‌ی پایدار مکمل یکدیگرند؛ برای کاهش موانع ارتباط اشکال سنتی با مدرن، اصلاح نظام‌های شهرسازی با تأکید بر فرآیند بومی‌سازی نظام های جدید به کمک اشکال قدیمی شهرها می‌تواند مؤثر باشد. درنهایت می‌توان نقش سازمان فضایی سنتی شهرها، در شهرسازی مدرن شهرهای ایران را ضعیف برآورد کرد، درنتیجه برای تحقق شهر و شهرسازی منسجم با ساختار فرهنگی، هویتی و ایرانی و همچنین بومی‌سازی اشکال و الگوهای مدرن شهر و شهرسازی، لزوم پرداختن به مطالعه ویژگی های اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و کالبدی شهر ایرانی در گذشته نزدیک که از پویایی و پایداری شکل و ساختار و پاسخگویی به کلیه خواست های شهروندان خود، برخوردار بوده است؛ بیش از پیش ضرورت می یابد.

سوالات پژوهش

۱. سازمان فضایی شهر ایرانی در دوره صفویه و قاجاریه از چه ویژگی هایی برخوردار بوده است؟

۲. عناصرشاخص سازمان فضایی شهر ایرانی در دوره صفویه و قاجاریه از چه ویژگی هایی برخوردار بوده است؟

پیشینه تحقیق

از آنجا که هدف از انجام پژوهش گام برداشتن به سوی عرصه های نوین علمی است، بررسی پیشینه تحقیق سبب می شود تا از موازی کاری در زمینه علمی جلوگیری شود و خطوط مقدم عرصه پژوهش شناسایی شود.

تاکنون تحقیقات اندکی در زمینه سازمان فضایی شهر و موضوعات مرتبط با آن در خارج و داخل کشور انجام شده است؛ با این حال در زیر به چند تحقیق که بررسی موضوعات مرتبط با سازمان فضایی شهر پرداخته شده اند، اشاره می گردد.

جدول ۱. پژوهش های مرتبط با موضوع پژوهش

نویسنده	عنوان پژوهش	سال	روش شناسی	نتایج یافته ها
آلن برتاوود1	ساختار شهری در قلمرو اسلامی	۲۰۱۶	تاریخی	شباهت های ساختاری میان برخی از کشورهای آفریقایی، آسیایی و ایران وجود دارد. همچنین وی اظهار داشت ساختار شهرهای اسلامی به گونه ای سازماندهی شده است که هر محله دارای یک مرکز بوده و مراکز اقتصادی و مذهبی منطقه به طور پیچیده به این فضاها متصل شده است.
النا بسوسی2؛ نانسی چین3، میشل باتی4، پول لانگلی5	ساختار و شکل دهی شهری	۲۰۱۰	ارزیابی	شهر مدام در حال تغییر و توسعه و گسترش است از این رو نیازمند به نظریه ها و روش ها نوین به جای روش های سنتی در تحلیل و تجزیه و داده ها می باشد
الکس آناس6؛ ریچارد آرنوت7؛ کنت اسمال8	ساختار فضایی شهر	۱۹۹۷		ساختار شهرها مدام در طول زمان تحول میابند. ساختاری که ابتدا ممکن است برای اقتصاد و محیط زیست مطلوب باشد، ممکن است نهایتا کیفیت خود را از دست بدهد و به یک ساختار کمتر مطلوب تبدیل گردد
احمد پوراحمد	ساخت فضایی شهر در ایران قبل و بعد از اسلام	۱۳۹۳	توصیفی- تحلیلی	علی‌رغم تفاوت چهره شهر در دوره قبل و بعد از اسلام، ساختار سیاسی ـ اجتماعی شهر ایرانی در هر دو دوره با نهاد دین ارتباط مستقیمی دارد و این عامل تأثیر جدی بر ساختار و حیات شهری داشته است، و کارکردهای سیاسی- اداری در هر دو دوره قبل از اسلام و پس از آن وجه غالب شهرهای ایران بوده است.
محمدیان و وثیق	ساخت فضایی و کالبدی شهر ایرانی- اسلامی	۱۳۹۳	توصیفی- تحلیلی	ساخت فضایی شهر ایرانی دو دوره کاملاً متفاوت را تجربه کرده است. پیش از اسلام، مکانت شهروندان بر اساس نظام طبقاتی و منزلت اجتماعی بر اساس دو قطب قلعه حکومتی و بیرون آن تعریف می‌شده است و با ظهور اسلام، سازمان فضایی و به تبع آن چهره شهر ایرانی دچار تحولات اساسی می‌گردد به گونه‌ای که در ساخت فضایی شهر دوره قاجار، کماکان پیوند بین عناصر فضایی کالبدی شهر از قبیل بازار، مرکز محلات، مرکز شهر، گذرها و غیره را می‌توان دید.

مأخذ: منتج از مطالعات پژوهشگر

1. Alain bertaud
2. Elena besussi
3. Nancy Chin
4. Michael Batty
5. Paul Longly
6. Alex Anas
7. Richard Arnott
8. Kenneth A.Small

گرچه عناصر و سازمان فضایی شهر کم وبیش مورد مطالعه قرارگرفته اند، اما در این بررسی ها نکاتی قابل ذکر است:

نکته اول، اغلب این پژوهش‌ها با دیدگاه‌های غیر شهرسازانه بوده است؛ و هریک از پژوهشگران از دریچه‌ای متفاوت به مسئله مورد نظر پرداخته اند؛ نکته دوم، در پژوهش‌های قبلی،کالبد و ساختار شهرها در قالب یک رویکرد خاص تحلیل شده‌اند و به صورت همه جانبه مورد بررسی قرار نگرفته است. در این راستا، پژوهش حاضر قصد دارد با دیدی شهرسازانه سازمان فضایی شهر ایرانی را در دو دوره تاریخی صفویه و قاجاریه با در نظرگرفتن ویژگی ها و خصوصیات آن‌ها مورد بررسی قراردهد.

مفاهیم، دیدگاه ها مبانی نظری پژوهش مفاهیم

شهر: شهر کل وحدت داری است از محله هایی با نظام سلسله مراتبی از مساکن و محوطه ها که برآورنده نیازهایی غیر از ایمنی و معیشت افراد ساکن آن می باشد که مردم ادراکات خود از جهان را در محیط آن تجربه می کنند.

شکل شهر: در حقیقت شکل شهر ظرفی است که امکان می دهد، فعالیت های شهری در آن به وقع بپیوندد. به این معنی که شکل شهر در برگیرنده بافت فیزیکی، عملکردهای اداری، صنعتی و مجموع ساختمان هایی است که معرف فضایی پدیده های شهری هستند و در واقع فضایی است که فعالیت های گوناگون و استخوان بندی اصلی شهر در آن شکل می گیرد(دانشپور و روستا، ۱۳۹۱: ۴۶).

ساختار فضایی شهر: برای توصیف ساختار شهری بایستی از اطلاعات پایه‌ای درمورد استفاده زمین استفاده کنیم. با استفاده ی از چنین داده هایی، متخصصان می توانند که نظم ها و بی نظمی های ساختار شهری را توصیف کنند(Anas, 1997: 3). ساختارهای فضایی شهری بر روی عملکرد کار و بازارهای مصرف کنندگان تأثیر می گذارند. شهری با سازمانهای فضایی مطلوب تر، مزیت رقابتی اقتصادی تعیین کننده تری بر روی سایر شهرهایی دارند که از ساختار فضایی نه چندان مطلوبی برخوردارند(Bertaud,2001: 1).

این مکان های نمادین و پیوندهای میان آنها، سازنده تصویر ذهنی از شهر نیز هستند. تصویری که به گفته بیوکانن، بازنموئ بخش های نسبتا پایدار شهر است(اهری، ۱۳۹۴: ۲۶).

سازمان فضایی شهر: سازمان فضایی حاکم بر شهرها به روابط متقابل و عوامل مختلفی از جمله جمعیت، اشتغال و فعالیتها، الگوهای رفت وآمد، زیر ساختهای شهری، خدمات گوناگون و... بستگی دارد که همواره در ارتباط با یکدیگرانـد. از آنجایکه ایـن روابـط درشـهرهای بزرگ دارای پیچیدگی ودرهم تنیدگی خاصی بوده، لذا اهمیت نگرش به ساختار فضـایی درآنها دارای اهمیتی دوچندان است(رزاقی و همکاران، ۱۳۹۰: ۷۳).

کارکردها ویژگی های شهری

تعیین اهداف، کارکردها و کار ویژه هر شهر، نخستین و اصلی ترین گام در طراحی و تأسیس شهر و سامانه آن است . تاسیس شهر به مثابه تولید یک سازه هنگامی هدفمند تعریف میشود که در مقام پاسخگویی به یک نیاز و برآوردن یک احتیاج باشد. بر این اساس ابتدا بایستی ویژگیهای اصلی و کار ویژه شهر تعریف گردد. شهرهای مختلف با کارویژه‌های گوناگون، در ماهیت زیستگاه بودن مشترکند (عماد و سنایی راد،۱۳۸۷، ۲۹۲).

مهم ترین تقسیم بندی از کارکردها و ویژگی های شهر به قرار زیر می‌باشد:

۱. ویژگی بازرگانی و تجاری
۲. ویژگی صنعتی
۳. ویژگی نظامی و دفاعی
۴. ویژگی فرهنگی(نقش های مذهبی و زیارتگاهی، آموزشی، دانشگاهی، ادبی و هنری، فستیوال و کنگره ای از تقسیمات این نقش است)
۵. ویژگی توریستی و پذیرایی(نقش های بیمارستانی و درمانگاهی، اب معدنی، تفریحی و ییلاقی از تقسیمات این نقش است)
۶. ویژگی اداری – سیاسی
۷. ویژگی کشاورزی(شیعه، ۱۳۸۸: ۶۹).

چارچوب نظری

پژوهش حاضر که بحث سازمان فضایی شهر ایرانی را دنبال می کند، به بررسی و مطالعه نظریات، تئوری ها و دیدگاه های داخلی و خارجی پیرامون موضوع پژوهش خواهد پرداخت. پس از مطالعات و بررسی های صورت گرفته، به این نتیجه رسیدیم که دیدگاه های مطرح شده در این پژوهش، همگی به نوعی در ارتباط با موضوع مورد بحث ما هستند، و به دلیل گستردگی موضوع، پژوهش حاضر به تنهایی در قالب یک نظریه و تئوری خاص، قابل تبیین نمی باشد؛ لذا جهت تبیین سازمان فضایی شهر ایرانی سعی گردید، وجه اشتراک تمام این نظریه ها، تئوری ها و دیدگاه ها، یعنی نظریات ساخت و ساختار اصلی شهر، نظریات استخوان بندی شهر و دیدگاه هایی در خصوص سازمان فضایی شهر ملاک عمل قرار گیرند.

در مطالعه حاضر آنچه از نظریات ساخت شهر(شامل نظریات: ساخت چند هسته ای، ساخت شهر، ساخت عمومی شهر، ساخت اکولوژیک شهر، شهرهای نامتمرکز، آب و سکونتگاه و نظریه رشد و تکامل شهر)برداشت می شود، به عناصر اصلی ساخت شهر(از جمله: خیابان، عناصر نمادین، شبکه اصلی دسترسی، بازار، بناهای عمومی، مراکز عمده فعالیتی، فضاهای باز عمده، رودخانه و مسیل) برمی گردد. بر طبق این نظریات، ساخت یا ساختار فضایی یعنی: بخش اصلی شهر که شامل اجزای شاخص و تغییر ناپذیر شهر یعنی شبکه دسترسی، مراکز عمده فعالیتی، فضاهای باز و بناهای عمومی می باشد که علاوه بر حفظ هویت و ثبات شهر، کلیات و شکل شهر را نیز مشخص می کند. با توجه به اینکه هدف پژوهش حاضر ویژگی های عناصر سازمان فضایی را مد نظر دارد، ساختار فضایی می تواند به عنوان حلقه اول چارچوب پژوهش مورد استفاده قرار گیرد.

نظریات استخوان بندی شهر هم از نظریات مرتبط در مورد مفهوم سازمان فضایی شهر هستند که شامل راسته ها و مراکز محله ای، مغازه ها، بازار، ترکیب و همجواری کاربری ها، مساجد، حمام ها، شبکه راه ها و دسترسی ها، مدرسه ها، فضای سبز و باز، دروازه های شهر، خیابان و نشانه های شهری می شوند. برطبق این نظریات استخوان بندی شهر یعنی: مجموعه ای مرکب از یک ستون فقرات و شبکه ای بهم پیوسته از عناصر و فعالیت های شهر هستند که در نظم بخشیدن به روابط دسته جمعی ساکنان، نقش مهمی ایفا می کنند. با توجه به نظریات استخوان بندی، می توانیم حلقه دوم پژوهش را به استخوان بندی شهر، اختصاص دهیم.

دیدگاه ها و تئوری های پیرامون سازمان فضایی ارائه توسط تئوری پردازان و محققان داخلی، معتقد به سازمان فضایی برای شهر می باشند و از این مفهوم برای معرفی و شناسایی شهر استفاده می کنند. برطبق این دیدگاه ها، سازمان فضایی یعنی: نظم میان نقش عناصری است که شهر را به عنوان یک سیستم معرفی می کند. با توجه به اینکه هدف اصلی این پژوهش ویژگی ها و عناصر سازمان فضایی شهر می باشد، دیدگاه ها و تئوری های سازمان فضایی، به عنوان حلقه سوم چارچوب پژوهش، انتخاب می گردد. نظریات ساخت و ساختارفضایی شهر و نظریات استخوان بندی شهر شهر، مناسب ترین و نزدیک ترین نظریه ها به موضوع مورد بحث هستند؛ و دیدگاه ها و تئوری های پیرامون سازمان فضایی، به عنوان مبنای سازمان فضایی شهر ایرانی قرار خواهند گرفت. و از مجموع این نظریات و دیدگاه ها، شاخص های سازمان فضایی شهر ایرانی استخراج خواهد شد. تفکر اساسی پژوهش حاضر بر پایه نظریات ساخت و ساختارفضایی شهر و استخوان بندی شهر شهر البته بر مبنای سازمان فضایی شهر ایرانی متعادل شده است، که بر پایه سه حلقه زنجیره چارچوب تحقیق، از میان دیدگاه های فوق استخراج شده است.

روش تحقیق

در پژوهش حاضر با توجه به ماهیت موضوع که بررسی تطبیقی عناصر سازمان فضایی شهر در دو دوره از تاریخ شهرسازی ایران می‌باشد و همچنین سوالات مورد بررسی و نوع اطلاعاتی که برای شناخت موضوع، جمع آوری می گردد از روش تحقیق تاریخی- تطبیقی بهره‌گرفته شده است.

تعریف نظری و عملیاتی متغیرهای پژوهش

جدول ۲. تعریف نظری و عملیاتی متغیرهای پژوهش

متغیر	نوع متغیر	شاخص ها	تعریف نظری	تعریف عملیاتی
سازمان فضایی شهر ایرانی	وابسته	ساختار فضایی شهر	بخش اصلی شهر که شامل اجزای شاخص و تغییر ناپذیر شهر می باشد که علاوه بر حفظ هویت و ثبات شهر، کلیات و ساخت شهر را مشخص می کند.	بخش اصلی شهر که شامل خیابان ها، بازارها، مساجد، مدرسه، رودخانه و مسیل ها می شود.
		استخوان بندی شهر	عرصه ای وسیع مرکب از ستون فقرات و شبکه ای بهم پیوسته از عناصر و فعالیت های متنوع در تارو پود گستره شهر تا انتهایی ترین اجزا آن که ابزارهای هویت دهنده و نقاط عطفی در شهر هستند.	به مجموعه ی خیابان ها، کوچه ها،مراکز تجاری، مغازه ها، راسته بازارها استخوان بندی شهر می گویند.
		سازمان فضایی شهر	نظم حاکم میان نقش و روابط متقابل عناصر و عوامل مختلف شهر ازجمله جمعیت، اشتغال و فعالیت، الگوهای رفت و آمد و خدمات گوناگون و ... ، شهر تعریف می گردد.	به رابطه بین قرارگیری بازار، ورودی های اصلی شهر، آبادی های بلافصل، خیابان، کاروانسرا، مسجد جامع، برج، بارو و ...، سازمان فضایی شهر می گویند.

مجموعه عوامل موثر بر سازمان فضایی شهر	مستقل	اجتماعی	چگونگی رابطه فرد و اجتماع ، میزان مراجعات روزانه به هریک از فضاها و عناصر شهر، میزان تردد و تجمع جمعیت در محدوده ساخت اصلی شهر	کارکرد ها و محل قرارگیری مدرسه؛ بقعه؛ آرامگاه؛ کتابخانه.
		سیاسی- نظامی	چگونگی استقرار و شرکت نیروهای نظامی در شهرها، مکان های اصلی حکومتی و دفاعی	کارکردها و محل قرار گیری دیوانخانه؛ ارگ؛ ربض؛ برج و بارو؛ خندق؛ ارگ
		اقتصادی	چگونگی استقرار مراکز تجاری و اقتصادی در شهرها، شرایط اقتصادی مردم و حاکمان	کارکردها و محل قرار گیری بازارها، مغازه ها و محل های خرید
		فرهنگی-مذهبی	تعیین فضاها و عناصر فرهنگی-مذهبی و عمومی شهرها، فراهم ساختن موقعیتی برای برخورداری اجتماعات	کارکردها و محل قرار گیری بقعه و آرامگاه ها، کتابخانه، مسجد، حسینیه، تکیه ها
		اداری	چگونگی استقرار اماکن و مراکز اداری و عملکردی در ساختار اصلی شهرها	کارکردها و محل قرار گیری دارالحکمه، کاخ،
		کالبدی	ویژگی های کالبدی فضاهای شهری، استقرار، عملکرد و انطباق فضاهای شهری، قدمت، دوام، بستر طبیعی، قابلیت های فیزیکی فضاهای شهری	کارکردها و محل قرار گیری خیابان؛ باغ؛ عناصرطبیعی(رودخانه)؛ میدان؛

مأخذ: منتج از مطالعات پژوهشگر

روش تحلیل

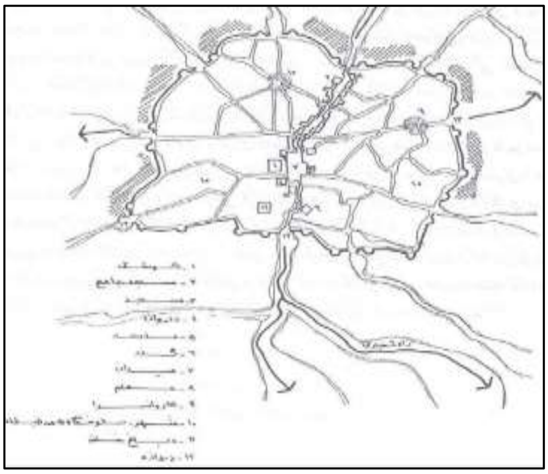
با توجه به اینکه روش تحقیق در مطالعه حاضر، تطبیقی-تاریخی می باشد، لذا روش تحلیل پژوهش نیز تحلیل تطبیقی-تاریخی با استفاده از تکنیک جبر بولی می باشد.

قلمرو پژوهش

قلمرو پژوهش حاضر با توجه به ماهیت موضوع، شهرهای مرکزی در دوره های صفویه و قاجاریه، به ترتیب اصفهان و تهران می باشد. که مورد بررسی تاریخی قرار گرفته اند.

سازمان فضایی شهراصفهان در دوره صفویه

هسته اولیه شهر کنونی اصفهان، دو سکونت‌گاه کوچک به نام‌های جی و یهودیه بوده است. موقعیت مناسب جغرافیایی شامل وجود یک رودخانه‌ی دائمی، آب و هوای مناسب، خاک حاصل‌خیز برای فعالیت‌های کشاورزی در جلگه رودخانه زاینده‌رود، عوامل مؤثری در استقرار این سکونت‌گاه‌ها بوده است. جی در حاشیه‌ی زاینده‌رود واقع بوده و یهودیه در کنار راه ارتباطی و بازرگانی منطقه، در جلگه‌ای هموار مستقر بوده است. عناصر اصلی شهر بر روی محور اصلی یا ستون فقرات شهر(محور شمالی- جنوبی) قرار گرفته‌اند. این محور همان راه ابریشم و ادویه بوده و از وسط شهر می‌گذرد، از این رو استخوان‌بندی اصلی در مرکز ثقل شهر واقع است. اطراف این محور اصلی را فضاهای مسکونی احاطه می‌کنند. موقعیت این هسته‌ی مرکزی از استخوان‌بندی اصلی شهر در محل تلاقی دو راه اصلی شهر، شمال شرقی به جنوب‌غربی و جنوب‌شرقی به شمال غربی است. همچنین در این دوره حضور عناصر طبیعی در استخوان‌بندی اصلی شهر دیده نمی‌شود؛ اما در مورد عناصر مصنوع که در شکل‌گیری استخوان‌بندی شهر مؤثر بوده‌اند، (غیر از راه‌های ارتباطی اصلی که در میدان کهنه همدیگر را قطع می‌کنند) از عناصری چون مسجد جمعه، بناهای حکومتی و بازار که حول میدان کهنه متمرکز شده‌اند، می‌توان نام برد(ضرابی و همکاران، ۱۳۸۷: ۲۷۵).

تصویر ۱. ساختار کالبدی شهرهای دوره صفوی
مأخذ:حبیبی، ۱۳۹۰: ٦٣

ویژگی های کالبدی

عناصر طبیعی

با گسترش سطح شهر در این دوره به سوی جنوب، قسمت تازه ساز شهر در کنار زاینده رود قرار گرفته و لذا نه تنها این عنصر طبیعی، عاملی در جهت کشش استخوانبندی اصلی شهر به سوی خود شده بلکه به دلیل احداث و بازسازی پله های متعدد که پیوند بین شهر را با محلات آن سوی رودخانه و نیز محور جدید توسعه شهر(هزار جریب) فراهم می سازد، خود جزیی از استخوانبندی

اصلی شهر شده و به عنوان یک محور شرقی، غربی قوی، از این مقطع تاریخی در استخوانبندی اصلی شهر مطرح می شود.

عناصر مصنوع

بعد از روی کار آمدن دولت صفوی، پادشاهان اولیه این سلسله با احداث عناصر شهری در پیرامون میدان کهنه به بازسازی و توسعه مرکز شهری قدیم اقدام نمودند. از جمله بناهای احداث شده در این مقطع، کاروان سرا، بقعه، مدارس و مساجد، قابل ذکر است پس از این مقطع شاه عباس اول تصمیم گرفت که دربار خود را از شهر کهنه منتقل نماید، لذا در حاشیه جنوب غربی شهر، مرکز شهر جدیدی برپا کرد. هسته مرکزی طرح شاه عباس میدانی بود(نقش جهان) که تاسیسات اداری، مذهبی، علمی، اقتصادی در پیرامون آن قرار می گرفت در طرح تاسیسات شاه عباس آنچه در شهر و میدان کهنه در طی چندین سده شکل گرفته بود با سازمان دهی فضایی مطالعه شده ای در زمان نسبتا کوتاهی به وجود آمد به طوری که عناصر احداث شده در میدان جدید با عناصر در میدان کهنه مشابهت داشته، اگرچه موقیت قرارگیری عناصر در این طرح متفاوت است، تاسیسات احداث شده در این مجموعه جدید، شامل مسجد شاه در ضلع جنوبی، مسجد شیخ لطف الله در ضلع شرقی، کاخ پذیرایی در ضلع غربی و مجموعه بازار قیصریه در ضلع شمالی، قهوه خانه و مهمان خانه در ضلع شمالی است که حول میدان نقش جهان که دارای فرم هندسی منظمی بوده است سازمان دهی شده است.

مجموعه قیصریه، خود شامل کاروان سراهای متعدد، ضراب خانه شاهی، نقاره خانه و راسته بازارهای متعدد بوده است. در ضلع شمالی قیصریه، بیمارستان و کاروان سرا و در شمال این بناها، مسجد و کاروان سرا احداث شده است.

به غیر از مجموعه بناهای ذکر شده منطقه غرب میدان نقشه جهان خود مجموعه ای از کاخ ها بوده که توسط درگاه ورودی عالی قاپو به میدان نقش جهان متصل می شده است. در این منطقه کاخ ها و باغ های بزرگ با کلاه فرنگی ها و خانه اعیانی درباریان قرار داشته است که دو بنای معروف آن چهل ستون و هشت بهشت تاکنون بجای مانده است. گذشته از مجموعه هایی که ذکر شد با ایجاد خیابان عریض و طویل چهارباغ، ناحیه شاهی در شمال زاینده رود با گذشتن از پل الله وردیخان به منطقه ییلاقی وسیع هزارجریب متصل می شد در ادامه محور شمالی- جنوبی شهری، با احداث کاروان سراها و امتداد راسته بازار تا دروازه جنوبی شهر، میدان نقش جهان از گوشه جنوب شرقی دو مسیر ارتباطی اصلی شهر پیوند خورده و در ادامه مسیر به صورت چهارباغ و با عبور از رودخانه توسط پل خواجو به بخش های جنوبی زاینده رود مرتبط می شد. سمت شمال نیز مجموعه های جدیدالاحداث به استخوانبندی قدیم شهر ارتباط می یابند. در تغییرات بعدی ناشی از ساخت و ساز های فوق، استخوان بندی قدیمی نیز دست خوش تحولاتی می‌شود، از جمله آن که بخشی از سطح میدان وسیع کهنه شهر، مورد ساخت و ساز قرار می گیرد و به بدین ترتیب از وسعت و اهمیت آن کاسته می شود.

موقعیت استخوانبندی در شهر

در این دوران جهت رشد شهر به سمت جنوب و غرب(به طرف رودخانه) بوده است. استخوانبندی اصلی در دوره قدیم رشدی به سوی جنوب غربی داشته و قبل از رسیدن به دروازه جنوبی(دروازه اشرف)، بخشی از راسته بازار دارای خلاء عملکردی از فضاهای تجاری بوده که در این مکان مجموعه جدید شهر پایه گذاری می شود. به عبارت دیگر در حاشیه غربی محورشمالی- جنوبی شهر، میدان نقش جهان احداث می شود که توسط یک بازارچه و چند کاروانسرا به قسمت انتهایی بازار قدیم متصل می شود. ساختار کالبدی استخوانبندی شهر در تحول و تکامل خود از الگوی قبلی که ترکیب یک هسته اصلی و یک محور خطی اصلی بود، دارای یک هسته جدید و یک محور جدید می شود. به طور کلی فرم استخوانبندی شهر، متشکل از دو هسته و دو محور اصلی هم راستا می باشد که یک هسته در ابتدا و یک هسته دیگر در محل پیوستن محور جدید به قدیم واقع شده است. این دو هسته اصلی به صورت دو قطب فعالیتی و دو راستای اصلی توسعه شهر در آینده می شوند در این الگو ضمن تفکیک حوزه های عملکردی عناصر استخوانبندی اصلی شهر به قابلیت الحاق و توسعه آن نیز افزوده شده است. ساختار هسته جدید نیز مشابه ساختار هسته قبلی که در ان گروهی از عناصر استخوانبندی شهر حول یک فضای باز هندسی مجتمع شده اند بر اساس الگوی سنتی شهر بوده بااین تفاوت که چهار عنصر اصلی در محور های طولی و عرضی میدان قرار گرفته است(حبیبی، ۱۳۷۶: ۷۵-۷۲).

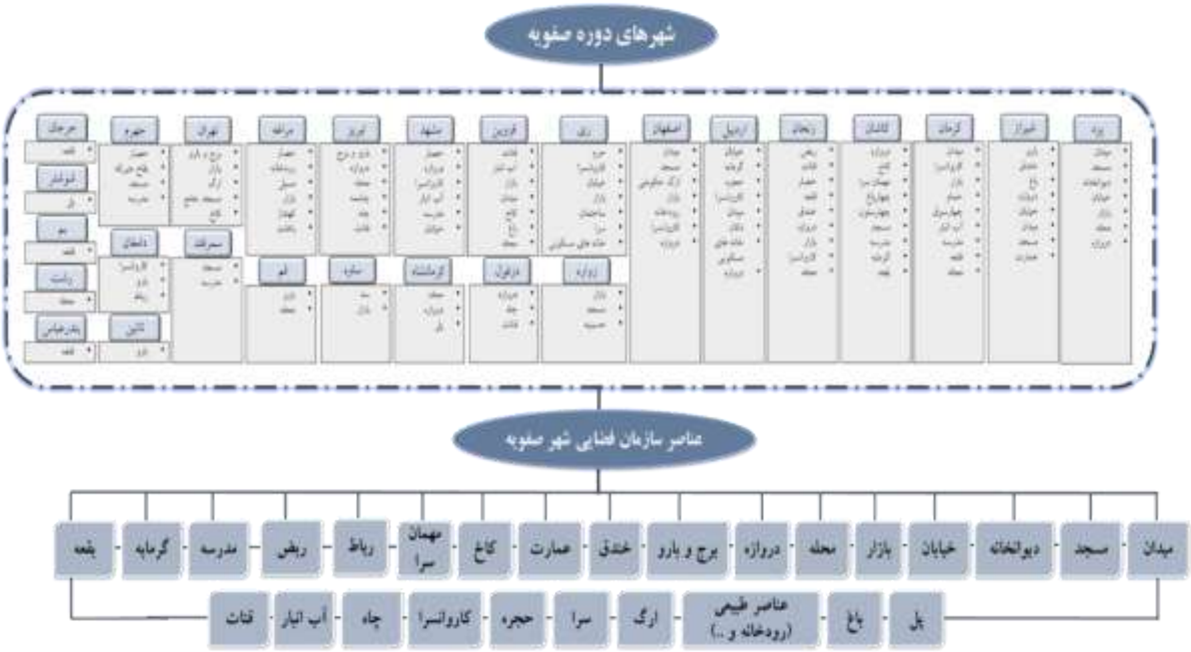
ویژگی‌های عملکردی

عملکردهای قالب بخش های جدید الاحداث از استخوانبندی شهر دراین دوره مشابه مرکز قدیمی بوده و شامل عملکردهای حکومتی و تشریفاتی شامل کاخ های متعدد، عملکرد مذهبی و فرهنگی شامل مدرسه علمیه(چهارباغ)، مسجد شاه و مسجد شیخ لطف الله و چند مسجد دیگر در محدوده بازار، عملکردهای تجاری در جداره میدان نقش جهان، بازار قیصریه و کاروان سراهای متعدد احداث شده درآن منطقه(جنوب شرقی میدان)، کاربری های خدماتی مانند بیمارستان و غیره بوده است. میدان نقش جهان به عنوان مرکز اقتصادی شهر تلقی شده و

مغازه ها و کارگاه های دورادور آن، مبین این نقش بوده است. این میدان همچنین بازار هفتگی و مرکز عرضه صنایع دستی روستاییان بوده است.

میدان نقش جهان فصل مشترک کلیه فعالیت های اصلی شهر و یک مرکز سیاسی و دینی شهر بوده، مرکز اجتماعات گوناگون مردم از جمله زورآزمایی پهلوانان، چوگان بازی و خیمه شب بازی بوده و لذا نقش تفریحی نیز داشته به ویژه در ضلع شمالی که قهوه خانه و مهمان خانه منظور شده است. نقش جهان به عنوان مرکز اداری و حکومتی شهر، محل رفت و آمد سیاحان و سفرای خارجی بوده و از نظر تنوع فعالیت های صورت گرفته در آن، با مرکزیت شهری امروز قابل مقایسه است. از سوی دیگر فعالیت های تجاری و بازرگانی که پس از نقش سیاسی شهر، در مرتبه دوم اهمیت بوده، در پیرامون میدان نیز عامل اتصال دهنده فعالیت های فرهنگی و مذهبی با حکومتی می شوند. حوزه عملکردهای تجاری هم در محدوده بازار و هم در محدوده میدان نقش جهان از حوزه فعالیت های فرهنگی و مذهبی تفکیک نشده و کاملا هم جوار و در رابطه با یک دیگر قرار گرفته اند. مرکز جدید فعالیت در شهر از طریق یک فعالیت شهری(تجاری-فرهنگی) به مرکز قدیمی شهر ارتباط یافته بود که در حین حفظ فعالیت های مرمز قدیمی شهر، امکان ایجاد فعالیت های جدید را فراهم ساخته است با برقراری ارتباط بین بازار دور میدان نقش جهان به بازار قدیمی شهر که در اطراف مسجد جامع واقع بود، هر دو بخش از نظر فعالیت های اقتصادی و شهری به حیاط خود ادامه دادند. نقطه قابل ذکر در استخوانبندی اصلی شهر پدیدار شدن یک حوزه و سیع از عملکردهای تفریحی و سیاحتی در حاشیه چهارباغ و در تلفیق ماهرانه آن با رودخانه زاینده رود وسی و سه پل است(حبیبی، ۱۳۷۶: ۷۶).

عناصر سازمان فضایی شهر در دوره صفویه

نمودار ۱. عناصر سازمان فضایی شهر صفوی
ماخذ: منتج از مطالعات پژوهشگر

سازمان فضایی شهر تهران در دوره قاجاریه

سازمان فضایی شهر تهران در طی دو دوره(از احداث باروی اول تا شروع دوره پهلوی) دستخوش تغییر و تحولات چشمگیر شده است. در ادامه به تشریح این دو دوره و تغییرات ساختاری و کالبدی شهر تهران پرداخته می‌شود.

دوره اول: از آغاز دوره قاجار تا زمان ناصرالدین شاه(از احداث باروی اول تا احداث باروی دوم(۱۲۸۴ه.ق)

از احداث باروی اول تا زمان پایتختی در سال 1200ه.ق، حصار شهر با چهار دروازه شمیران, قزوین, حضرت عبدالعظیم و دولاب که در مسیر جاده‌های اصلی منتهی به تهران قرار داشتند, همراه با 114برج و عناصر کالبدی مهمی چون مسجدجامع, ارگ

سلطنتی , بازار و چهار محله عودلاجان, چاله‌میدان, بازار و سنگلج ساختار شهر را به تدریج شکل دادند. در این دوره، سازمان فضایی شهر صورتی قرون وسطایی داشت. مجموعه بازار از کاروانسراها, تیمچه‌ها و دالان‌های متعدد تشکیل می‌شد و گذرهای اصلی محله‌ها را به یکدیگر پیوند می‌داد؛ مانند گذر امام زاده یحیی یا گذر اصلی محله عودلاجان که به دروازه شمیران می‌رسید, یا گذر معیر و قوامالملک در محله سنگلج که به دروازه قزوین منتهی می‌شد. در ادامه شکل کالبدی شهر و استخوانبندی از زمان پایتختی در سال(۱۲۰۰ه.ق) تا احداث باروی دوم(۱۲۸۴ه.ق) تغییر و تحول چشمگیری داشته است که به طور مختصر ارائه می‌گردد(مهندسین مشاور باوند، ۱۳۸۲: ۲).

ویژگی‌های کالبدی

در زمان فتحعلی شاه،خندقی در اطراف شهر ایجاد می شود. ساختمانها، مساجد، تکایا بازارچه و محله هایی تازه احداث و قصرهای متعدد در خارج شهر بنا میگردد. وی در خارج محدوده شهر ان زمان، باغ نگارستان را بنا می نماید.قصر قاجار در جاده قدیم شمیران به عنوان محل ییلاقی شاه احداث می شود. باغ لاله زار نیز در خارج تهران قدیم شمیران به وجود امده و قصر لایه زار در ان بنا میگردد.در محل ارگ نیز چند عمارت تازه احداث شد. در این مقطع زمانی،مسجد شاه در جنوب شرقی ارگ و مجاور بازار بنا میشود مدرسه مروی از دیگر بناهای این زمان میباشد. در باغ شاه در طرف غربی شهر،عمارتی ساخته شد که بعدا محل استقرار زاندرمری و سرباز خانه شد.بدین ترتیب ضمن حفظ ساختار و استخوانبندی اصلی شهر،با احداث عناصر جدید،در مجاورت و یا نزدیکی این مجموعه به اعتبار بیشتر ان اقدام می-شود. در زمان محمد شاه،توسعه ساخت و سازها با احداث چند محله جدید مییابد. در این زمان،توسعه و تکمیل مسجد جمعه و بازار بین الحرمین انجام می پذیرد.با احتساب دروازه شمیران و دروازه غار،در همین محدوده زمانی تهران دارای ۶دروازه می باشد.در این دوره نیز ضمن توسعه و تکمیل استخوانبندی قدیم شهر،همانند بسیاری از شهر های اسلامی،عناصر برجسته شهر را مجموعه حکومتی (ارگ)و بناهای مذهبی و بازار تشکیل می داده اند.

عناصر طبیعی و مصنوع

به علت موقعیت خاص قرارگیری شهر در پهنه دشت، عناصر طبیعی نقش ویژه ای در استخوانبندی اصلی شهر نداشتند.

عناصر مصنوع استخوانبندی اصلی شهر در این دوران عبارت از: ارگ یا محل عمارات حکومتی، بازار، مسجدجامع، شاه، مدرسه علمیه مروی، قصرها و باغهای حکام، اعیان و اشراف شهر بوده اند. به طور مشخص عناصر جدید مربوط به استخوانبندی اصلی شهر، اگر باغها و قصرها مستثنی شود، پیرامون همان عناصر قبلی احداث شده و به طور کلی به صورت تکمیل همان مجموعه تلقی می شود.

موقعیت استخوانبندی اصلی در شهر

محدوده عناصر اصلی استخوانبندی شهر، همچنان دارای موقعیت مرکزی در شهر بوده و گرچه گرایش الحاق عناصر جدید به سمت شمال بوده است، اما غیر ازباغهای جدید الاحداث و عمارات انها که پراکنده در شمال و غرب بنا شده اند، سایر عناصر در مجاورت و نزدیکی عناصر قبلی قرار گرفته و با توسعه شهر از تمام جهات جغرافیایی(در محدوده داخلی حصار)،موقعیت مرکزی استخوانبنبدی شهر حفظ میشود.

توسعه محور اصلی عمدتا به سمت جنوب و دروازه جنوبی شهر اتفاق میافتد. از سوی دیگر، توسعه به سمت غرب و دروازه قزوین ونیز توسعه به سمت دروازه شمیران انجام میپذیرد. الحاق عناصر جدید در اطراف ارگ سلطنتی(در ضلع جنوبی و شرقی) و تکمیل عناصر نظامی، حکومتی و دیوانی در داخل محدوده ارگ مجموعا موقعیت مرکزی استخوانبندی اصلی شهر را با الگوی توسعه تدریجی به اطراف تثبیت می نماید. درنتیجه ساختار اصلی شهر در این دوره را مجموعه حکومتی ارگ، ابنیه مذهبی، بازار گسترش یافته و محله های مسکونی شکل می‌دادند. اکثر عناصر جدید در مجاورت و گاهی در تکمیل عناصر از قبل موجود در درون حصار احداث می‌شدند و به این ترتیب، الگوی توسعه تدریجی در پیرامون هسته اولیه شهر کامل می‌شد و ساختار و استخوانبندی فضایی شهر در پیوند با مرکز قوام بیشتری می-یافت(مهندسین مشاور باوند، ۱۳۸۲: ۳).

ساختار کالبدی استخوانبندی در شهر

در تکمیل الگوی خطی قبلی، توسعه استخوانبندی اصلی شهر در این مقطع، آن را به الگوی خطی- شاخه ای(محور تجاری اصلی) و ترکیب خطی- هسته ای از طریق احداث عناصر جدید در مجاورت استخوانبندی قبلی(مسجدشاه) تبدیل می نماید. ایجاد هسته های جدید در نزدیکی مجموعه قبلی، در کنار شاخه های انشعابی از محور اصلی(مدرسه مروی-بازارچه مروی)، توسعه و تکمیل هسته های موجود با الگویی گروهی(عناصر درون ارگ سلطنتی)، ایجاد هسته های پراکنده از کوشک های عیانی و سلطنتی صورت می پذیرد. البته در نظر داشت که هسته های کوچک از مراکز محله ای به طور پراکنده در سطح شهر وجود داشته است که توسط مسیرهای اصلی به استخوانبندی اصلی شهر مرتبط می شده. همچنین هسته هایی از تمرکز

فعالیت های تجاری در امتداد محور اصلی ساختار کالبدی به سوی دروازه های اصلی شکل میگیرد به ویژه در مجاورت دروازه جدید(محمدیه) در قسمت جنوب غربی شهر که یک تمرکز تجاری پدیدار می شود. این محور با حضور عناصر شهری جدید از جمله پامنار(یک نشانه شهری)، مساجد، کاروانسراها، عمارت عیانی، دارای اهمیت بیشتری می شود. مورد دیگر گذرگاه مجاور ضلع شرقی ارگ است(بازار خندق) که در جهت شمال با شکل گیری کاربری های تجاری، دارای نقش بیشتری می شود. شاید علت اهمیت یافتن این شاخه جدید از استخوانبندی اصلی شهر، وجود جاذبه قوی بین دو هسته از این مجموعه با عملکردهای مهم مذهبی(مسجدشاه) و حکومتی(ارگ) باشد.

انشعابات فرعی‌تر از این انشعابات اصلی نیز الگوی خطی- شاخه ای را تشدید می نماید. یک مورد مهم از این دست، انشعابی است که از محور مجاور ارگ(بازار خندق) به سمت شرق صورت می گیرد و در کنار آن عناصر شهری به صورت یک هسته، شکل می گیرند(بازارچه و مدرسه). یکی از علل اهمیت یافتن انشعابی که این هسته جدید از عناصر شهری بر آن واقع می شود، نقش آن در برقراری ارتباط بین دو شاخه اصلی انشعابی یا ستون فقرات شهر(بازار) است. ستون فقرات شهر یا بازار اصلی نیز در همان محدوده قبلی خود از طریق اضافه شدن سراها به صورت زنجیره ای از هسته های تجاری تقویت می یابد. در توسعه ستون فقرات شهر به سمت غرب(دروازه قزوین)، محور خطی اصلی به چند شاخه نقسیم می شود. دو شاخه شمالی- جنوبی و دو شاخه شرقی- غربی به وسعت بیشتر استخوانبندی اصلی شهر در این محدوده منجر می شود. توسعه راسته بازار عباس آباد و نیز یک راسته جدید از مقابل سبز میدان تا امام زاده زید به نام بازار ارسی که در مقابل ارگ قرار می گیرد، همچنین امتداد بازار پاچنار و راسته تجاری جنوب ارگ و حواشی سبزمیدان در جهت شرقی-غربی، یک الگوی شبکه ای-شطرنجی را شکل می دهد. در ترکیب بااین الگوی شبکه ای، هسته‌های جدیدی در مجاورت آن شکل می گیرد، از جمله احداث سرای امیر که در نزدیکی امام زاده زید یک هسته قوی تجاری-مذهبی را در شبکه فوق الذکر بوجود می آورد. در اطراف سبزه میدان احداث عمارات دیوان سالاران و درباریان که اغلب به امور دیوانی نیز مشغول بودند، هسته متمرکز دیگری را در شمال این شبکه جدید مطرح می نماید.

ویژگی‌های عملکردی

عملکرد های اصلی عناصرو اجزا استخوانبندی اصلی شهر در این دوره به چند گروه عمده قابل تفکیک است. عملکردهای حکومتی و دیوانی ،کارکرد نظامی ،فعالیتهای تجاری،کاربریهای مذهبی و فرهنگی از اهم این موارد به شمار میایند .عملکردهای حکومتی و دیوانی همچنان در ارگ و در محدوده ای مستقل از استخوانبندی اصلی شهر به صورت یک هسته متمرکز است. کاربریهای نظامی مثل گارد سلطنتی ،سربازخانه و وزارت جنگ نیز درپشتیبانی عملگرد های حکومتی در مجاورت ان و درون ارگ مستقر هستند.بخشی از عمارت مسکونی اعیان و و اشراف در حواشی کاربریهای حکومتی و در محل دروازه ارگ (تخته پل)به صورت جداکننده مجاورت مستقیم ان با بخش های مسکونی شهر قرار می گیرد.کاربریهای مذهبی –فرهنگی شامل مساجد و مدارس که نقش شهری دارند (مسجد شاه و مدرسه مروی)به دلیل ارتباط دو سویه ان با دستگاه حکومتی و عامه مردم در محدوده ای بینابین انها (ارگ وبازار)واقع میشود.عملکرد های مشابه که مختص استفاده درباریان و خواص بوده است در درون ارگ کنار کاربریهای مسکونی ان (شمس العماره-عمارت بادگیرو...)قرار میگیرد،از جمله این عناصر ،مسجد مهد علیا،مدرسه دارالفنون،تکیه دولت و...است.

بخش مهم دیگری از عملکرد های استخوانبندی اصلی شهر را کاربر تجاری و به طور خاص بازار تشکیل می داده که علاوه بر دادوستد،تولید صنایع دستی کوچک نیز در همان محدوده انجام میشده است.این کاربری که در ارتباطی مستقیم با عامه مردم و نیازمند تغذیه مناسب از شبکه ارتباطی اصلی و پر تردد شهر است،به صورت شریانی در طول نسبتا زیادی تداوم دارد و گرایش توسعه ان به سمت داروازه های شهر است.مجاورت بازار با اماکن مذهبی (امام زاده زید و سیدا اسماعیل و...)نیز این اماکن مذهبی را در حوزه فعالیت روز مره مردم قرار داده است. بخش اعظم گستره استخوانبندی اصلی شهر،تحت پوشش ارگ سلطنتی است و پس از ان عملکرد تجاری به عنوان فعالیت اصلی مردم ،تلفیقی از از فعالیت های اجتماعی و اقتصادی است که در مجاورت با فعالیت های فرهنگی –مذهبی،ترکیبی از کلیه فعالیتهای اصلی شهر را پاسخگوست.

ویژگی‌های شبکه دسترسی

استخوانبندی اصلی شهر در این دوره از دو سو مستقیما توسط دروازه شهر به خارج شهر ارتباط داشته است.ارگ از شمال توسط دروازه دولت (دسترسی اختصاصی)و بازار از جنوب (دسترسی عمومی)،توسط دروازه شاه عبدالظیم با خارج شهر مرتبط می شده است. توزیع دسترسی از استخوانبندی اصلی شهر به نواحی مختلف آن از الگو و نظام مناسب برخوردار بوده به نحوی که به تمام قسمت های شهر دسترسی فراهم می ساخته است. در شمال شهر، حدفاصل ارگ و بازار، شبکه دسترسیها در

سلسله مراتب اصلی به فرعی آن، به صورت سه لوپ محاط شده در یکدیگر، الگوی ویژه ای را از قابلیت توسعه استخوانبندی اصلی شهر مطرح می نماید. در مجموع می توان گفت محورهای اصلی دسترسی بین اجزا و عناصر اصلی به مروز، خود در زمره بخشهایی از استخوانبندی اصلی شهر درآمده اند. در توسعه راسته اصلی تجاری(بازار) به صورت خطی، که با شکل گیری هسته های تجاری یا سراها همراه است، دسترسی از طریق معابر فرعی(دالانها) برقرار می شده است. در این الگوی توسعه خزنده به سوی بافت مجاور بازار، سراهایی که از راسته اصلی بازار فاصله بیشتری می گیرند و دارای دالانهای طولانی تری هستند، اغلب از کوچه های فرعی مجاور نیز دارای دسترسی ثانوی هستند.

دوره دوم: دوره سلطنت ناصرالدین شاه تا پایان حکومت سلسله قاجار(از احداث باروی دوم۱۲۵۲شمسی (۱۲۸۴ه.ق) تا ۱۳۰۴دوره پهلوی اول ه.ش)

شروع این دوره مصادف است با اواسط سلطنت ناصرالدین شاه قاجار(مهندسین مشاور باوند، ۱۳۸۲: ۵). در این دوره شهر تهران، چه از نظر کالبدی و چه از نظر فرهنگی برخوردار از ساختاری سنتی بود؛ بدین معنی که مراسم، مشاغل، روابط اجتماعی، فرم لباس، نوع وسایل حمل و نقل، بافت شهر، ساخت و ساز شهری و غیره کاملا حال و هوایی سنتی داشت و با دوره های پیش از خود، چندان فرقی نمی کرد. در دوره حکومت ناصرالدین شاه، تحولات و جریان نوگرایی که در جامعه آغاز شده بود، جلوه بارزتر و دامنه گسترده تری پیدا کرد که در نتیجه آن، دستاوردهای مدرن تمدن غرب، هرچه بیشتر و بیشتر وارد فضای شهری شد و تأثیر خود را بر تمامی ارکان جامعه باقی گذاشت(جماعت و نیستانی، ۱۳۸۹: ۶۷).

ویژگی های کالبدی

ناصرالدین شاه با احساس تنگی فضای شهر فرمان داد تا محدوده تهران را افزایش دهند. در اجرای این دستور درسال 1284هجری قمری با تخریب حصار صفوی, حصار و خندق جدیدی به شکل یک هشت ضلعی نامنظم و با افزودن شش دروازۀ جدید احداث گردید. به این ترتیب شهر در همه جهات و به صورت زیر گسترش یافت:

♦ بارو و خندق شمالی شهر از امیر کبیر به امتداد خیابان انقلاب کنونی تغییر مکان یافت که سه دروازۀ یوسف آباد, دولت و شمیران در آن ساخته شدند.

♦ بارو و خندق شرقی از ری به ۱۷ شهریور(شهباز) جلو برده شده و سه دروازۀ دوشان تپه، دولاب و خراسان برروی آن شکل گرفت.

♦ بارو و خندق جنوبی از مولوی به شوش انتقال یافت و دروازه-های شاه‌عبدالعظیم, غار و خانی‌آباد در این ضلع از حصار احداث گردیدند.

♦ بارو و خندق غربی از وحدت اسلامی به سی متری برده شد و دروازههای گمرک, قزوین و باغشاه روی آن ساخته شدند(مهندسین مشاور باوند، ۱۳۸۲: ۵).

در زمان ناصرالدین شاه، علاوه بر احداث بارو، دروازه و خندق جدید در تهران، باغها و عمارات متعدد نیز در شهر بنا شد، از جمله: باغ حسن آباد، باغ فرمانفرما، پارک اتابک محل کنونی سفارت شوروی(سابق)، پارک امین الدوله، باغ و عمارت بهارستان، عمارت مسعودیه(محل کنونی وزارت آموزش و پرورش)، باغ بختیاریها، باغ و عمارت مخبرالدوله، باغ و عمارت امیریه، بنا گردیدند. در پنجاه سال زمامداری ناصرالدین شاه تا انقلاب مشروطه، به علت شد سریع کالبدی تهران و اشغال سطح درون بارو، قصرهای سلطنتی، کوشکهای اعیانی، سفارتخانه ها و خانه های خارجیان در بیرون از حصار شهر ساخته می شوند. بدین لحاظ محدودیت برج و باروی صفوی در هم شکسته شده و با این تغییرات، مساحت تهران پنج برابر شد و از ۴ کیلومتر مربع به حدود 20 کیلومتر مربع افزایش یافت و علاوه بر ساخت بارو، خندق و دروازه‌های جدید، باغها و عمارت‌های نوبنیادی به بافت شهری افزوده شد(مهندسین مشاور باوند، ۱۳۸۲: ۵). این باروی جدید به شکل هشت ضلعی نامنظم درآمد که تقلیدی از استحکامات پاریس بود. با تغییر حصار شهر،دروازه های قدیمی، باغات و کوشکها داخل شهر قرار گرفتند. با تعریض کوچه ها و تبدیل به خیابان و احداث خیابانهای شمالی-جوبی لاله زار و علاءالدوله به موازات یکدیگر، محدوده باغهای لاله زار و نگارستان که در خارج شهر بودند جزء شهر آورده شدند. سفارت خانه ها در اطراف دو خیابان جدید استقرار یافتند. رجال مملکت و مغازه داران نیز به سبک اروپایی به ایجاد فروشگاه در شمال شهر اقدام کردند ولیکن هنوز مرکز اصلی دادو ستد در جنوب ارگ در ناحیه بازار باقیمانده بود. بافت متراکم و فشرده شهر و گذرگاه های تنگ با اشکال هندسی و نامنظم، مورد ساماندهی و بهسازی قرار گرفت. عمده تغییرات در شبکه معابر شهر در قسمتهای شمالی شهر صورت گرفت. از دیگر اقدامات مهم عمرانی این دوره که در تکمیل استخوانبندی اصلی شهر مؤثر واقع گردید، احداث مدرسه و مسجد سپهسالار و باغ بهارستان بود. در محوطه داخلی ارگ نیز احداث دارالفنون به سال۱۲۶۸ و توسعه تکیه دولت و احداث بنای شمس العماره، قابل ذکر است. تکیه دولت در زمان ناصرالدین شاه برای برگزاری مراسم

عزاداری عاشورا بنا شد. این تکیه با تخریب عمارات قدیمی و کهنه ارگ تهران ساخته شد.

عناصر طبیعی و مصنوع

شهر در این دوره نیز با توجه به ویژگی جغرافیایی منطقه استقرار و اندازه توسعه شهر، همچنان در نواحی هموار دست تهران گسترده شده و لذا عناصر طبیعی ویژه ای در استخوانبندی شهر در این دوران عبارتنداز: مجموعه حکومتی-نظامی ارگ، فضاهای باز شهری شامل عملکردهای نظامی-تشریفاتی مثل توپخانه، میدان نشق، سبزه میدان و فضاهای حاشیه آن، قصر فیروزه، قصر قاجار، باغ بهارستان که گرچه در این مقطع از عناصر اصلی استخوانبندی شهر نبوده اند اما در سمت گیری توسعه آن موثر بوده اند.

ساختارکالبدی استخوانبندی اصلی شهر

ساختار شهر در این دوره دارای دو ویژگی عمده می گردد. اول رشد تدریجی و پیوسته الگوی قبلی و دوم پدیدار شدن گام های اولیه در تغییرات اساسی در ساختار استخوانبندی اصلی شهر از الگوی قبلی به سوی یک ساختار نوین.

ساختار استخوانبندی اصلی شهر در این مقطع از نظر عناصر اصلی،همچنان دارای الگوی خطی در ترکیب با الگوی هسته ای است.دو هسته اصلی به صورت پیوسته در دو انتهای خط اصلی رشد می نماید. این دو هسته از نظر ابعاد و اندازه و ماهیت عملکردی کاملا متفاوت هستند .هسته شمالی شامل عناصر نظامی و حکومتی و تشریفاتی و هسته جنوبی شامل فضا های تجاری،فرهنگی ومذهبی است.در هسته شمالی،دو مجموعه با الگوی گروهی،از عملکرد های شهری،از طریق یک فضای باز شهری با یکدیگر در ارتباط قرار میگیرند .علاوه بر موارد فوق،یک هسته ناپیوسته نیز در شمال این مجموعه شکل میگیرد که توسط معابر فرعی به فضای باز شهریکه رابطه در مجموعه هسته ای شمالی است،مرتبط می شود،در این خصوص دو نکته قابل توجه است یکی شکل گیری هسته های جدید ناپیوسته که احتمالا به دلیل ایجاد شبکه های جدید معابر شهری ممکن می گردد و دوم نحوه توسعه استخوانبندی قبلی که ادامه محور خطی قدیمی با دو شاخه شدن و عبور از دو سمت هسته اولیه استخوانبندی(ارگ)، به ایجاد دو هسته جدید، یکی پیوسته و مرتبط(میدان توپخانه و میدان مشق)، و دیگری ناپیوسته(مجموعه بهارستان، مسجد سپهسالار) منجر می شود.

تغییر و تحولات بنیادین در ساختار استخوانبندی اصلی شهر در این دوره را باید ناشی از احداث خیابانها و میادین جدید دانست. این شبکه های جدید که در درون و کنار استخوانبندی اصلی شهر احداث می شوند بر محورهای اصلی ارتباطی شهر در گذشته قرار گرفته و در امتداد مسیر ارتباطی اصلی شهر و دروازهه ای قدیم و جدید و میادین جدیدالاحداث، تغییری بنیادین در الگوی استخوانبندی اصلی شهر سبب می شود که ازیک الگوی خطی-هسته ای متشکل از عناصر شهری به یک الگوی شطرنجی متشکل از شبکه های اصلی رفت و آمد تبدیل می شود. این شبکه نوین عاملی در جذب عناصر شهری در مجاورت خود شده همچنین محورهای جدید را معرفی می کند که عاملی برای توسعه و جهت دهی به رشد استخوانبندی اصلی در مراحل بعدی توسعه شهر می شوند.

ویژگی های عملکردی

در سازمان یابی حوزه ای اصلی عملکردها در این دوران، تفکیک و تلفیق عملکردها، صورت مشخص‌تری به خود می گیرد. چهار جزء مشخص عملکردی در مجموعه عناصر و اجزا استخوانبندی اصلی شهر قابل تفکیک است. بخش مهمتر، عملکردهای حکومتی-نظامی و تشریفاتی است. حوزه اصلی این عملکرد در بخش شمالی استخوانبندی اصلی شهر واقع بوده و شمال ارگ و مجموعه عناصر پیرامون آن و عناصر شهری مجاور بوده است. عملکرد اصلی دیگر فعالیتهای تجاری شمال بازار و سراهای مجاور آن و انشعابات راسته اصلی بازار به سمت محله های مجاور است. حوزه دیگر، ویژه فعالیت های مذهبی است که در چند هسته مجزا و به صورت ترکیب شده با عملکردهای فرهنگی، مسکونی و تشریفاتی وجود داشته است. هسته مذهبی مجاور بازار و ارگ شامل مسجد جامع و مسجدشاه، هسته ترکیبی با بازار شامل امامزاده زید و سیدنصرالدین و هسته واقع در انتهای راسته بازارشامل مجموعه مذهبی سید اسماعیل، هسته مجزای مسجد سپهسالار و ... می باشند.

فعالیتهای تفریحی، بخش دیگری از عملکردهای شهری است که از دوره ناصرالدین شاه در شهر ظاهر و دارای هویت مشخص می شود. میادین و فضاهای باز شهری نیز جزئی از استخوانبندی شهر بوده و بنا به موقعیت مکانی استقرار دارای عملکردهای متفاوت بوده اند. برخی میادین مثل ارگ، مشق دارای عملکرد های نظامی، حکومتی و تشریفاتی بوده و برخی دیگر مانند امین السلطان و سبزه میدان عمدتا دارای فعالیت های تجاری و مبادلاتی بوده اند.

ویژگی‌های شبکه دسترسی

دسترسی به محدوده استخوانبندی اصلی شهر در این مقطع همچون گذشته، از خارج شهر با عبور از دروازه های شهر و طی مسیرهای اصلی و فرعی به مجموعه تامین می شده است. محورهای عمده ارتباطی نقاط مختلف شهر به این محدوده،

شامل دو محور شرقی–غربی است که یکی دروازه گمرک را به دروازه خراسان مرتبط کرده و در نواحی جنوبی استخوانبندی اصلی شهر به آن دسترسی می داد و دیگری تامین دسترسی در بخشهای شمالی استخوانبندی شهر است که مسیر اصلی آن دروازه باغ شاه را به دروازه دولاب وصل می کرد. یک مسیر کوتاه اما مهم دیگر، مجموعه بهارستان و مسجد سپهسالار را از طریق دروازه دوشان تپه به مجموعه عمارت و تفرجگاه دوشان تپه در خارج حصار شهر مرتبط می ساخت. محور اصلی شمالی–جنوبی، دروازه شاه عبدالعظیم را باعبور از درون استخوانبندی اصلی شهر به دروازه های شمالی(شمیران و دولت) وصل می کرد. از طریق گذرها و راسته محله ها نیز دسترسی های فرعی تری از محله های مختلف شهر به این محدوده برقرار بوده است. در بخشهای توسعه یاقته، الگوی دسترسی به عناصر استخوانبندی از طریق میادین وسیع و اصلی و خیابانهایی که به این میادین منتهی می شده اند. خیابانهای جدیدالاحداث که خود عاملی برای توسعه بعدی استخوانبندی شهر می گردند، عمدتا دارای الگوی شطرنجی بوده و در جهت شمالی شهر گسترش یافته اند.

در زمینه دسترسی های داخلی بین عناصر استخوانبندی اصلی شهر، در توسعه این مجحموعه ویژگی های ذیل قابل تشخیص است:

الف: دسترسی عموم مردم به بخشهای جدید از طریق عبور از خیابانهای جدید در حواشی عناصر واقع اند و با عبور از یک فضای بازشهری، به عملکردها و فضاهای پیرامون فضای باز ممکن می گردد. دسترسی به فضاهای بازشهری فوق الذکر متعدد بوده و از جهات مختلف ممکن است. ازبخش قدیمی استخوانبندی یعنی بازار و سبزه میدان با دو شاخه شدن از دو طرف ارگ به دو فضای باز شهری جدید دسترسی برقرار می شود.

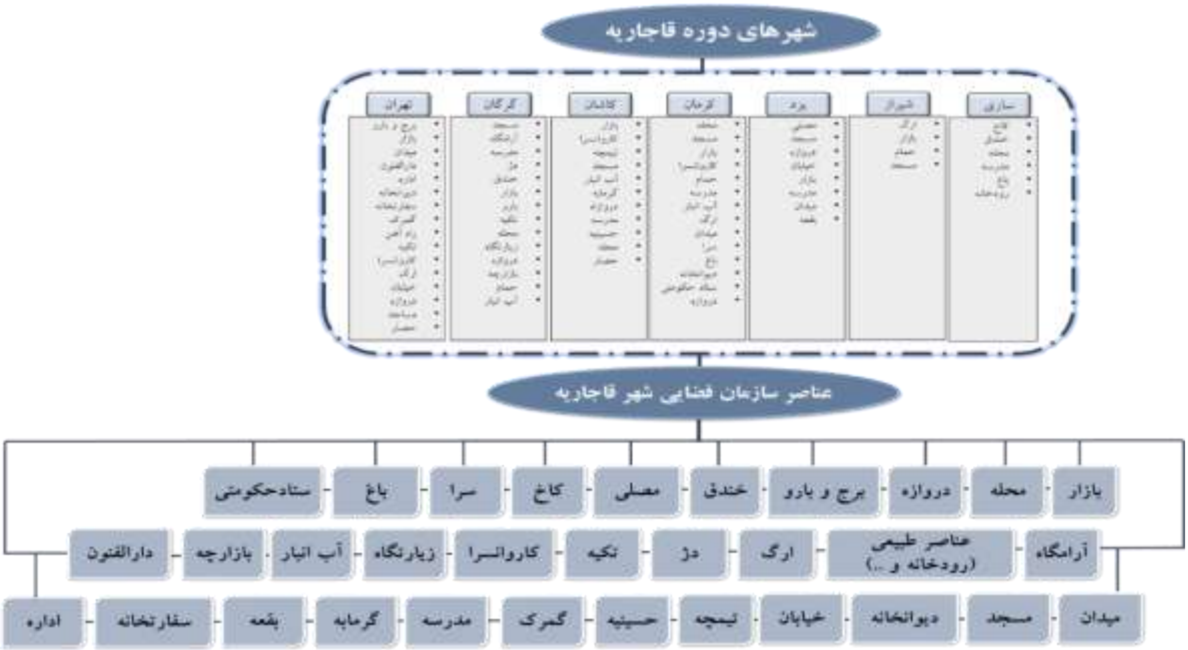
ب: برقراری ارتباط خاص از درون هسته قدیمی(ارگ) به مرکز حکومتی–نظامی جدید شهر توسط یک مسیر ویژه جدیدالاحداث در دورن ارگ تامین می شده است.

ج: ارتباط مستقیم از محله های مجاور عناصر استخوانبندی اصلی شهر به هریک از آنها و البته از طریق عبور از یک فضای شهری(مفصل شهری) برقرار بوده است.

د: ارتباطات درونی در مجموعه ارگ حکومتی به صورت عبور از فضاهای باز درون ارگ(مثل میدان ارگ) بوده که دسترسی غیر مستقیم عناصر مختلف درون ارگ با یک دیگر به این طریق تامین می شده است.

ه: محله های شهر از طریق عبور معبر اصلی، یک بازارچه و سپس یک میدان یا فضای باز شهری به بازار دسترسی می یافته اند و از آن طریق نیز به طور غیر مستقیم به عناصر جدید دسترسی می یافتند

عناصر سازمان فضایی شهر در دوره قاجاریه

نمودار ۲. عناصر سازمان فضایی شهر دور قاجاریه

ماخذ: مطالعات پژوهشگر

جمع بندی بحث

به طور کلی شهر صفویه دارای سازمان فضایی به شرح ذیل است:

میدان، مسجد، دیوانخانه، خیابان، بازار، محله، دروازه، برج و بارو، خندق، عمارت، کاخ، مهمان سرا، مدرسه، گرمابه، بقعه، رباط، پل، باغ، عناصرطبیعی(رودخانه)، ارگ، سرا، حجره، کاروانسرا، چاه/ قنات، آب انبار، ربض

و شهر قاجاریه دارای سازمان فضایی به شرح ذیل است:

بازار، محله، دروازه، برج و بارو، خندق، مصلی، کاخ، سرا، باغ، ستادحکومتی، آرامگاه، عناصرطبیعی(رودخانه)، ارگ/ دژ، تکیه، کاروانسرا، زیارتگاه، آب انبار، دارالفنون، میدان، مسجد، دیوانخانه، خیابان، تیمچه، حسینیه، گمرک، مدرسه، گرمابه، بقعه، سفارتخانه، اداری

یافته های پژوهش

پس از آن‌که محقق داده‌ها را گردآوری، استخراج و طبقه بندی نمود، مرحله جدیدی از فرآیند تحقیق به نام"تجزیه و تحلیل داده‌ها" آغاز می‌شود. در ادامه داده‌های مستخرج شده از شناخت و همچنین بررسی و مطالعه اسناد و شواهد تاریخی موجود و قابل استناد با استفاده از روش تاریخی- تطبیقی کیفی(استفاده از تکنیک جبر بولی) به تجزیه و تحلیل داده‌ها پرداخته شده است.

در روش جبر بولی ابتدا جدول ارزشی از موارد و مفاهیم تشکیل می‌دهیم. در جدول ارزشی، عناصر سازمان شهر دوره صفویه و قاجاریه، براساس حروف لاتین کدگذاری شده اند. در جدول شماره ۳ عناصر سازمان فضایی کدگذاری شده نشان داده شده است.

جدول ۳. کدگذاری عناصر سازمان فضایی شهر

آرامگاه	A	آب انبار	J	ارگ(دژ یا کهندژ)	R	دارالحکومه(مقر حکومتی)	B1
فضاهای باز و سبز	B	بازار(مراکز اقتصادی)	K	کاخ(عمارت)	S	ساختمان های اداری(دیوانخانه)	C1
باغ	C	میدان	L	دروازه	T	قلعه/برج و بارو/ خندق	D1
چاه(قنات)	D	محله(خانه) و مرکز محله	M	شارستان	W	مغازه(حجره)	E1
سقاخانه	E	مراکز مذهبی (مسجد/نیایشگاه ادیان/بقعه)	N	ربض	X	سرا(مهمان سرا)	F1
عناصر طبیعی	F	مراکز آموزشی(مدرسه)	O	مراکز مهم فعالیتی	V	کاروانسرا	G1
گرمابه	G	خیابان	P	بندرگاه (سازه های آبی)	Z	گورستان	H1
پل	H	حسینیه/ مصلی/ تکیه	U	کوشک	A_1	مراکز ورزشی(زورخانه)	I1
مراکز درمانی و بهداشتی (بیمارستان/دارالشفاء)	I	سفارتخانه	K1	گمرگ	L1	کتابخانه	J1
خانقاه/رباط	M1	دارالفنون	N1	زیارتگاه	O1	تیمچه	P1

مأخذ: منتج از مطالعات پژوهشگر

پس از کدگذاری عناصرسازمان‌فضایی شهر، جدول ارزشی به منظور حضور/ غیاب و بررسی صدق/ کذب عناصر سازمان فضایی شهر در دوره صفویه و قاجاریه براساس مفاهیم تئوری پژوهش و اسناد و مدارک موجود تشکیل شده است(جدول شماره ۴). در جدول ارزشی پس از انجام حضور و غیاب، براساس قواعد جبر بولی عمل جمع صورت می‌گیرد. مطابق باجدول ارزشی و با مقایسه تطبیقی و حضور/ غیاب عناصر دوره صفویه و قاجاریه ۳۱ عنصر از ۳۸ عنصر سازمان فضایی شهر ایرانی در دو دوره صفویه و قاجاریه وجود داشته است. براساس یافته های پژوهش و مطابق با قواعد جبربولی الگوی علی زیر به دست می‌آید:

$$\pounds\pounds=aCDFGHJKLMNOPuRSTXb_1C_1D_1E_1F_1G_1j_1k_1l_1M_1n_1p_1o_1+ACdFGhJKLMNOPURSTxB_1C_1D_1e_1F_1G_1J_1K_1L_1m_1N_1P_1O_1+ABCDEFGHIJKLMNOPURSTWXVZA_1B_1C_1D_1E_1F_1G_1H_1I_1J_1K_1M_1N_1P_1O_1$$

$$= CFGJKLMNOPRSTC_1D_1F_1G_1+ =$$

$$CFGJKLMNOPRSTC_1D_1F_1G_1+ACdFGhJKLMNOPURSTxB_1C_1D_1e_1F_1G_1J_1K_1L_1m_1N_1P_1O_1+ABCDEFGHIJKLMNOPURSTWXVZA_1B_1C_1D_1E_1F_1G_1H_1I_1J_1K_1M_1N_1P_1O_1=$$

$$\underline{CFGJKLMNOPRSTC_1D_1F_1G_1(A+d+h+ x+B_1+ e_1+ J_1+K_1+L_1+m_1+N_1+P_1+O_1)}$$

براساس شواهد و مدارک موجود می‌توان گفت که حضورعناصر C،F،G،J،K،L،M،N،O،P،R،S،T،C_1،D_1،F_1،G 1 (به ترتیب باغ، عناصرطبیعی(رودخانه)، گرمابه، آب انبار، بازار، میدان، محله، مراکزمذهبی، مدرسه، خیابان، ارگ، کاخ، دروازه، ساختمان‌های اداری، برج و بارو و خندق، مهمان‌سرا، کاروانسرا) در سازمان فضایی شهرایرانی دوره صفویه و قاجاریه قطعی و با اهمیت بوده است؛ در مقابل، حضور A، B_1، J_1K_1 ، L_1، N_1، P_1،O_1 (به ترتیب آرامگاه، دارالحکومه(مقر حکومتی)، کتابخانه، سفارتخانه، گمرگ، دارالفنون، تیمچه، زیارتگاه) در شکل‌گیری سازمان فضایی شهر در این دو دوره چندان اهمیتی ندارد. از این‌رو می‌توان اینگونه بیان نمود که سازمان فضایی شهر ایرانی در دوره صفویه و قاجاریه زمانی شکل می‌گیرد اگر عناصر باغ، عناصر طبیعی (رودخانه)، گرمابه، آب انبار، بازار، میدان، محله، مراکزمذهبی، مدرسه، خیابان، ارگ، کاخ، دروازه، ساختمان‌های اداری(دیوانخانه)، برج و بارو و خندق، مهمان‌سرا و کاروانسرا در شهر وجود داشته باشد.

جدول ٤. حضور/غیاب میان عناصر سازمان فضایی شهر دوره صفویه و دوره قاجاریه

دوره	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	U	R	S	T	W	X	V	Z	A1	B1	C1	D1	E1	F1	G1	H1	I1	J1	K1	L1	M1	N1	P1	O1	۴
I	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
II	۰	۰	۱	۱	۰	۱	۱	۱	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۰	۱	۱	۱	۰	۱	۰	۰	۰	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۰	0	۰	۱
III	1	۰	۱	۰	۰	۱	۱	۰	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۱	۱	۰	۱	۱	۰	۰	۱	۱	۱	۰	۱	1	۱	۱

مأخذ: منتج از مطالعات پژوهشگر

جمع بندی

باتوجه به معادلات بولی مستخرج شده از تحلیل بین سیستمی میان عناصر سازمان فضایی شهر دوره صفویه و عناصر سازمان فضایی شهر دوره قاجاریه، عناصر شاخص و با اهمیت در دوره صفویه و قاجاریه مشخص گردید. بدین صورت که در مرحله سوم با حضور/غیاب و اشتراک‌گیری از عناصر شاخص بدست آمده از نتایج معادلات بولی در مرحله اول و دوم عناصر شاخص در دو دوره صفویه و قاجاریه معین گردید. در نمودار ۴-۵ عناصر مستخرج از معادلات بولی سه مرحله نشان داده شده است.

جدول ۵. عناصر سازمان فضایی شهر دوره صفویه و قاجاریه مستخرج از معادلات بولی

ارگ	مهمانسرا	آب انبار
کاخ	کاروانسرا	بازار
دروازه	مدرسه	میدان
ساختمان های اداری(دیوانخانه)	باغ	محله
برج و بارو	عناصر طبیعی	مراکز مذهبی
خندق	گرمابع	خیابان

مأخذ: منتج از مطالعات پژوهشگر

نتیجه گیری

باتوجه به بررسی ها و مطالعاتی که در این پژوهش پیرامون سازمان فضایی شهر ایرانی، و بطور اخص مطالعاتی که در مورد سازمان فضایی شهر دوره صفویه و قاجاریه صورت گرفت، ابتدا باید به این پرسش پاسخ دهیم که آیا در شهر ایرانی و بطور مشخص شهر دوره صفویه و قاجاریه، سازمان فضایی وجود دارد یا خیر؟ نتایج بررسی های این پژوهش نشان از آن دارد که شهر ایرانی از ابتدای موجودیت خود، قبل و بعد از ظهور اسلام، دارای سازمان فضایی بوده است، هر چند که با ورود اسلامی به ایران شاهد دگرگونی های عمیقی در ساختار و سازمان فضایی شهری هستیم. شهر دوره صفویه و قاجاریه نیز دارای ساختار و سازمان فضایی بوده اند، و کلیت ویژگی ها و کارکردهای شهر ایرانی بعد از اسلام را حفظ نموده اند.

سازمان فضایی شهر ایرانی در دوره صفویه، همچون سایر دوره های تاریخی حیات شهر ایرانی، ویژگی ها و کارکردهای غالب خود را حفظ کرده است. با توجه اینکه در این دوره از تاریخ شهر ایرانی، شاهد بر سرکار آمدن حکومت قاهر و متمرکز صفوی هستیم؛ و با تغییر مذهب رسمی کشور به تشیع، ساختار فضایی حاکم بر نظام شهری کشور، به سبب پیامدهای تغییرات

ایدئولوژیکی، به شدت متمرکز، محدودیت های سازمان یافتگی و تعداد شهرها در سطوح فضایی پایین است. در دوره صفوی ویژگی ها و کارکردهای غالب شهرها و به تبعیت از آن عناصر سازمان فضایی شهر در ویژگی های سیاس-نظامی، که عناصر سازمان فضایی تبیین کننده آن شامل: دیوانخانه؛ ارگ؛ ربض[۱]دروازه[۲]؛ برج و بارو[۳]؛ خندق[۴] و ارگ[۵]؛ ویژگی اجتماعی-فرهنگی و مذهبی که در فضاهایی از جمله مدرسه، رباط[۶]، بقعه و مسجد نمود عینی پیدا می کند که در این دوره مدرسه و مسجد نقش برجسته تری می یابند؛ ویژگی محله ای- سکونتی، با شدت گرفتن تمرکز گرایی شهرها، در این دوره در قالب عمارت، کاخ ها، سرا، محله و ارگ عینیت می یابد. مفهوم در دوره صفوی در ادبیات شهری، مورد تاکید بیشتری قرار می گبرد؛ ویژگی اقتصادی(خدماتی)[۷] که در طول حیات شهر ایرانی، جزء جدایی ناپذیر آن بوده است، در عناصر سازمان فضایی همچون حجره؛ بازار؛ کاروانسرا؛ آب‌انبار؛ مهمان‌سرا؛ سرا و گرمابه؛ استمرار می یابد، ویژگی کالبدی شامل عناصر سازمان فضایی باغ؛ عناصرطبیعی(رودخانه)؛ چاه/ قنات؛ میدان؛ خیابان؛ پل می باشد؛ خلاصه مر گردد.

شهر دوره قاجاریه، کارکردها و ویژگی های اصلی سازمان فضایی شهر ایرانی بعد از اسلام را در خود حفظ نموده است. هرچند در این دوره از تاریخ، از تمرکز و قاهر بودن حکومت مرکز کاسته می شود، ولی باز هم پیوند بین عناصر سازمان فضایی شهر، از قبیل بازار، مرکز محلات، مرکز شهر، گذرها و... را میتوان دید. سازمان فضایی شهر دوره قاجار، کارکردها و ویژگی های سیاسی-نظامی، اجتماعی-فرهنگی و مذهبی، سکونتی، اقتصادی و کالبدی را در خود دارد و لی مصداقین عینی آن در برخی موارد با تغییر و تحولاتی همراه بوده است.

ویژگی سیاسی

شامل عناصر سازمان فضایی: دیوانخانه؛ ستادحکومتی؛گمرک؛ سفارتخانه؛ اداره، ارگ.

ویژگی نظامی

شامل: برج و بارو؛ خندق؛ ارگ. دروازه؛ قلعه[۸].

ویژگی اجتماعی- فرهنگی

بقعه؛ آرامگاه؛ مدرسه؛ دارالفنون؛

ویژگی مذهبی

تکیه؛ زیارتگاه؛ حسینیه.؛ مسجد؛ مصلی؛

ویژگی محله ای- سکونتی

سرا؛ محله؛ کاخ؛

ویژگی اقتصادی(خدماتی)

شامل: کاروانسرا؛ آب‌انبار؛ تیمچه؛ بازار؛ گرمابه؛

ویژگی کالبدی

در قالب عناصر سازمان فضایی همچون : باغ؛ عناصرطبیعی(رودخانه)؛ میدان؛ خیابان؛

بطور کلی سازمان فضایی شهر قاجار منسجم بوده و بازار به عنوان هم پیوند ترین فضای شهری، نقش اصلی را در نحوه توسعه و دگرگونی شهر ایفا می کرد.

---

۱. شار بیرونی در دوره اسلامی ربض نامیده شد؛ در واقع حلقه ارتباطی میان شارستان و حومه به حساب می‌آمد.

۲. با کشیده شدن بارو به دور شهر و یا هر یک از محله ها، یک یا چند دروازه در امتداد بارو برای رفت و آمد در نظر گرفته می شد(مفصل میان درون و بیرون شهر یا محله).

۳. برج: کاربرد برج به عنوان عناصر استحکامی و دفاعی(نظامی)؛ و به عنوان راهنمایی گمشدگان(غیرنظامی).

بارو: دیوارها و استحکاماتی دفاعی که به دور شهر کشیده می شد؛ و به منظور محافظت از ارگ ساخته می‌شد.

۴. ساخت خندق در دشت های پیرامون باروها تا به هنگام حمله به شهر، از سرعت و آسانی رسیدن دشمن به باروها تا اندازه ای جلوگیری شود.

۵. ارگ قلعه ای بود که افزون بر دارا بودن جنبه ی دفاعی، مکان استقرار حاکم یا پادشاه نیز بوده است

۶ . مکان تجمع و دیدار شماری شاگرد در خانه پیر (شیخ)بود.

۷. عناصری که برای تامین خدمات، نیازمندی هایی که برای شهر شکل می گرفتند.

۸ . قلعه یکی از استحکامات حفاظتی شهرها بود که به طور معمول در هنگام تهاجم دشمنان، ساکنان شهر در آن پناه می گرفتند.

جدول ٦. ویژگی های عناصر سازمان فضایی شهر ایرانی در دوره صفویه و قاجاریه

ردیف	ویژگی سیاسی		ویژگی نظامی		ویژگی اجتماعی – فرهنگی		ویژگی مذهبی		ویژگی محله ای – سکونتی		ویژگی اقتصادی (خدماتی)		ویژگی کالبدی	
	صفویه	قاجاریه	صفویه	قاجاریه	صفویه	قاجاریه	صفویه	قاجاریه	صفویه	قاجاریه	صفویه	قاجاریه	صفویه	قاجاریه
۱	دیوانخانه	دیوانخانه	دروازه	دروازه	مدرسه	مدرسه	مسجد	مسجد	محله	محله	گرمابه	گرمابه	میدان	میدان
۲	ارگ	ارگ	برج و بارو	برج و بارو	بقعه	بقعه	-	تکیه	کاخ	کاخ	بازار	بازار	خیابان	خیابان
۳	ربض	ستاد	خندق	خندق	رباط	آرامگاه	-	زیارتگاه	سرا	سرا	کاروانسرا	کاروانسرا	باغ	باغ
۴	-	گمرک	ارگ	ارگ	-	دارالفنون	-	مصلی	عمارت	-	آب‌انبار	آب‌انبار	عناصرطبیعی (رودخانه)	عناصر طبیعی
۵	-	سفارتخانه	-	قلعه	-	-	-	حسینیه	-	-	حجره	تیمچه	چاه/ قنات	-
۶	-	اداره	-	-	-	-	-		-	-	مهمان‌سرا	-	پل	-

مأخذ: منتج از مطالعات پژوهشگر

با شناسایی عناصر سازمان فضایی شناسایی شده در شهر صفویه و کارکردهای آن ها و مقایسه آنها، عناصر شاخص سازمان فضایی شهر این دو دوره دارای ویژگی های سیاسی، نظامی، اجتماعی– فرهنگی، مذهبی، محله ای– سکونتی، اقتصادی(خدماتی) و کالبدی، می باشد.

جدول ۷. ویژگی های عناصر شاخص سازمان فضایی شهر ایرانی در دوره صفویه و قاجاری

ردیف	ویژگی سیاسی		ویژگی نظامی		ویژگی اجتماعی- فرهنگی		ویژگی مذهبی		ویژگی محله ای- سکونتی		ویژگی اقتصادی(خدماتی)		ویژگی کالبدی	
	صفویه	قاجاریه	صفویه	قاجاریه	صفویه	قاجاریه	صفویه	قاجاریه	صفویه	قاجاریه	صفویه	قاجاریه	صفویه	قاجاریه
۱	ارگ	ارگ	برج و بارو	برج و بارو	مدرسه	بقعه	مسجد	–	–	کاخ	بازار	بازار	میدان	میدان
۲	دیوانخانه	–	خندق	خندق	–	آرامگاه	–	–	–	–	–	کاروانسرا	خیابان	خیابان
۳	ربض	–	ارگ	ارگ	–	کتابخانه	–	–	–	–	–	–	باغ	باغ
۴	–	–	–	قلعه	–	–	–	–	–	–	–	–	چاه/ قنات	عناصرطبیعی (رودخانه)
۵	–	–	–		–	–	–	–	–	–	–		پل	–

مأخذ: منتج از مطالعات پژوهشگر

فهرست منابع

- عماد، سیدعلی؛ سنایی راد، عباسعلی(۱۳۸۷)، مولفه های شهر اسلامی، مجموعه مقالات نخستین همایش آرمان شهر اسلامی. دانشگاه اصفهان.
- شیعه، اسماعیل(۱۳۸۸)، مقدمه ای بر برنامه ریزی شهری، انتشارات علم و صنعت ایران.
- ضرابی، اصغر؛ غلامی بیمرغ، یونس؛ حاج بنده افوسی، مسعود(۱۳۸۷)، بررسی تاریخی ساختار کالبدی شهرهای اسلامی با تأکید بر ایران، مجموعه مقالات نخستین همایش آرمان شهر اسلامی. دانشگاه اصفهان.
- حبیبی، محسن؛ حمیدی، ملیحه؛ سیروس صبوری، رضا؛ سلیمی، جواد(۱۳۷۶)، استخوانبندی شهر تهران، معاونت فنی و عمرانی شهرداری تهران و سازمان مشاور فنی و مهندسی شهر تهران
- مهندسین مشاور باوند،۱۳۸۲ ،طرح توسعه شهری منطقه ۱۲،معاونت معماری وشهرسازی شهرداری منطقه.
- رمضان جماعت، مینا؛ نیستانی، جواد(۱۳۸۹)، جلوه های سنت و تجدد در فضاهای ورودی خانه های تهران دوره قاجار، نشریه هنرهای زیبا معماری- شهرسازی، دوره ۲، شماره ۴۴.
- ساعی، علی(۱۳۹۲)، روش پژوهش تطبیقی با رویکرد تحلیل کمی، تاریخی و فازی، انتشارات آگه.
- حبیبی، سیدمحسن. (۱۳۹۰). از شارتاشهر: تحلیلی تاریخی ازمفهوم شهروسیمای کالبدی آن تفکروتاثر. تهران، دانشگاه تهران
- آلن برتاوود(۲۰۱۶)، ساختار شهری در قلمرو اسلامی
- النا بسوسی، نانسی چین، میشل باتی، پول لانگلی(۲۰۱۰)، ساختار و شکل دهی شهری
- الکس آناس، ریچارد آرنوت، کنت اسمال(۱۹۹۷)، ساختار فضایی شهر
- احمد پوراحمد(۱۳۹۳)، ساخت فضایی شهر در ایران قبل و بعد از اسلام
- محمدیان، وحید؛ وثیق، بهزاد(۱۳۹۳)، ساخت فضایی و کالبدی شهر ایرانی- اسلامی
- اهری، زهرا(۱۳۹۴)، شناسایی ساختار ثانویه شهر ایرانی در دوره قاجاریه، نشریه هنرهای زیبا
- رزاقی اصل سینا و همکاران(۱۳۹۰)، خیابان اصلی :الزامات و توقعات طراحی شهری، مجله آبادی شماره 63 ، تهران
- lian Bertaud(2001), Metropolis :A Measure of the Spatial Organization of 7 Large Cities
- Alex Anas, Richard Arnott, Kenneth A.small(1997), Urban Spatial structure, The university of California